

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF RIGHTS AND FREEDOMS OF MILITARY SERVANTS IN UKRAINE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT

Каглинський О.Є., провідний науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Сорочинський Д.М., науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

У статті розкрито й охарактеризовано різні погляди на інститут прав і свобод військовослужбовців в Україні. Аргументовано, що елементами адміністративно-правового статусу військовослужбовців є їх права й обов'язки; ефективність реалізації прав і свобод військовослужбовців, виконання обов'язків насамперед залежить від досконалості нормативно-правової бази, яка регулює права, свободи й обов'язки військовослужбовців і правових механізмів їх реалізації. Проаналізовано чинне законодавство щодо розвитку інституту прав і свобод військовослужбовців в Україні. Так, автором систематизовано нормативно-правові акти, прийняті на етапі формування державності, такі як: Закони України «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», Статуту Збройних Сил України та інші нормативно-правові акти. Виділено і міжнародні акти щодо правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини, в т. ч. військовослужбовців, такі як: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. та ін. На підставі аналізу спеціальної наукової літератури та законодавства автором аргументовано твердження, що соціальні права та свободи є самостійним видом прав і свобод, які реалізуються у соціальній сфері; подано визначення поняття соціальних прав і свобод військовослужбовців. Автором обґрунтовано, що права і свободи військовослужбовців визначаються їх спеціальним адміністративно-правовим статусом, що зумовлює низку специфічних особливостей, пов'язаних із проходженням військової служби.

У системі прав і свобод військовослужбовців автором виділено та проаналізовано такі групи, як загальногромадянські та військово-службові права військовослужбовців. Останні поділяються на загальні, посадові та спеціальні.

Ключові слова: права, свободи, військовослужбовці, адміністративно-правовий статус, нормативно-правові акти.

The article reveals and characterizes different scientific views on the institute of rights and freedoms of servicemen in Ukraine.

It is argued that the elements of the administrative and legal status of servicemen are their rights and responsibilities; The effectiveness of the exercise of the rights and freedoms of servicemen, the performance of duties, primarily depends on the perfection of the legal framework governing the rights, freedoms and responsibilities of servicemen and the legal mechanisms for their implementation.

The current legislation on the development of the institute of rights and freedoms of servicemen in Ukraine is analyzed. Thus, the author systematizes the legal norms adopted at the stage of statehood formation, such as: the Laws of Ukraine "On the Armed Forces of Ukraine", "On Defense of Ukraine", "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families", "On Pension Provision for Persons Released from Military Service and Certain Other Persons", "On Military Duty and Military Service", "On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection", Statutes of the Armed Forces of Ukraine regulations.

There are also international acts on the legal regulation of human rights, freedoms and responsibilities, including servicemen, in particular: the Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, the International Covenant on Economic, social and cultural rights of December 16, 1966, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, and others.

Based on the analysis of special scientific literature and legislation, the author argues that social rights and freedoms are an independent type of rights and freedoms that are realized in the social sphere; the definition of the concept of social rights and freedoms of servicemen is given.

The author substantiates that the rights and freedoms of servicemen are determined by their special administrative and legal status, which determines a number of specific features associated with military service.

In the system of rights and freedoms of servicemen, the author singles out and analyzes such groups as: civil and military rights of servicemen. The latter are divided into general, official and special.

Key words: rights, freedoms, servicemen, administrative-legal status, normative-legal acts.

Постановка проблеми. Захист держави в історії України завжди був одним із найважливіших функцій держави, а військова служба – почесним обов'язком громадян країни. Зміни, що відбуваються у внутрішній політиці, та міжнародне становище України істотно вплинули на цей традиційний інститут. У ході військової реформи проведена значна нормотворча діяльність, яка регулює військову службу, відбулися принципові перегворення у військовій сфері, істотні зміни у політико-соціальній сфері та щодо правового статусу військовослужбовців. Накопичено досвід і у практичній реалізації нового законодавства. Все це вимагає теоретичного аналізу, своєчасного історико-правового дослідження і наукового осмислення, в т. ч. в інтересах розвитку інституту прав і свобод військовослужбовців в Україні. Проблема реформування Збройних Сил та інших військових формувань нашої держави, що потребує вирішення багатьох проблем, у т. ч.

стосовно прав і свобод військовослужбовців, була зумовлена інтенсивними змінами геополітичної ситуації у світі й останніми подіями в Україні, пов'язаними з наявністю особливого періоду та призовом громадян на військову службу під час мобілізації. За умов проведення сучасної військової реформи в Україні набувають надзвичайно важливого значення питання щодо прав і свобод військовослужбовців, які безпосередньо впливають на результати та стан боєготовності Збройних Сил України й інших військових формувань. Незважаючи на те, що у Конституції України закріплено цілу низку прав і свобод людини та громадянина, реальне гарантування прав і свобод військовослужбовців сьогодні є недостатньо ефективним. До того ж, ураховуючи збільшення чисельності Збройних Сил та інших військових формувань України загалом, а також досвід проведення антитерористичної операції на сході нашої держави, питання, що стосуються прав

і свобод військовослужбовців, стали одними з актуальних проблем сьогодення. Варто зазначити, що питання прав і свобод військовослужбовців у нашій державі залишаються малодослідженими. У національній юридичній літературі наводиться лише їх загальна характеристика. Вчені розглядають питання прав і свобод людини загалом, а правам і свободам військовослужбовців як певній категорії осіб приділяється недостатньо уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом наукові погляди щодо прав і свобод військовослужбовців тісно пов'язані з розвитком людської цивілізації й уявленнями про права та свободи людини і громадянина.

Науково-теоретичну базу нашого дослідження становлять праці І. Бородіна, В. Галуцька, В.І. Кириленко, В. Ковалю, А.М. Колодія, В.І. Кравченка, А.Ю. Олійника, С. Пасіки, В.Й. Пашинського, О. Правотворової, Ж.М. Пустовіт та ін.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження адміністративно-правових аспектів і правового регулювання інституту розвитку прав і свобод військовослужбовців в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Військовослужбовцям належить найважливіша роль у вирішенні завдань оборони та безпеки держави. Проблема військової служби не зводиться до чисто технічних питань проходження, виконання та припинення служби у Збройних Силах України, а набуває характеру стратегічного забезпечення збереження країни та зміцнення обраного нею конституційного ладу. У військовій сфері найважливіше значення має те, яким чином здійснюється законодавче регулювання забезпечення і захисту базових прав військовослужбовців. У контексті цієї теми слід зазначити, що таке регулювання здійснюється на підставі законів, які, з погляду теорії права, становлять нормативно-правові акти, наділені вищою юридичною силою, прийняті в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади або безпосередньо народом. Закони насамперед відображають інтереси громадянського суспільства – вільного демократичного правового суспільства, орієнтованого на конкретну людину, що створює атмосферу поваги до правових традицій і законів, загальногуманістичних ідеалів, що забезпечує свободу людської діяльності, створює можливість досягнення благополуччя і гарантує реалізацію прав людини та громадянина, органічно виробляє механізми обмеження і контролю за діяльністю держави та її інститутів. Одним із таких інститутів у нашій державі є Збройні Сили та інші військові формування України. Загальновідомо, що елементами адміністративно-правового статусу військовослужбовців є їхні права й обов'язки. Так, у своїй роботі В. Коваль зазначає, що структурними елементами адміністративно-правового статусу військовослужбовців є: 1) обов'язки; 2) права (у т. ч. правообов'язки); 3) гарантії реалізації обов'язків і прав; 4) юридична відповідальність [1, с. 94].

В. Кириленко також відносить до елементів правового статусу військовослужбовців особливі права й обов'язки, які встановлюються спеціальними актами законодавства, військовими статутами, наказами, настановами, інструкціями [2, с. 295].

У науковій літературі окремі дослідники зазначають, що права військовослужбовця України як елемент його правового статусу – це встановлена нормами права міра його можливої поведінки у правовідносинах, пов'язаними із проходженням військової служби, що, у свою чергу, забезпечує необхідні умови виконання ним обов'язків, спрямована на задоволення публічно-правових інтересів, встановлених і гарантованих державою [3, с. 167].

Отож, розглядаючи питання статусу військовослужбовців, цивільно-військових відносин із погляду захисту прав людини у військовій формі, логічно, на нашу думку, насамперед зупинитися на законодавчому регулюванні прав і свобод військовослужбовців в Україні.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституції України права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [4]. Суть цього положення полягає у визначенні основного соціального вектору у взаємовідносинах між людиною й державою Україною, адже, як зазначається в літературі, права та свободи людини, їх соціальне призначення у суспільстві – одна з найбільш важливих проблем історичного, соціального та культурного розвитку людства. Вони незмінно перебували і сьогодні знаходяться у центрі уваги філософської, політичної, правової, етичної, релігійної та інших форм суспільної думки [5, с. 3]. Ефективність реалізації прав і свобод військовослужбовців, виконання обов'язків насамперед залежить від досконалості нормативно-правової бази, що регулює права, свободи й обов'язки військовослужбовців і правових механізмів їх реалізації. Регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців виникло та розвивалося разом із виникненням і розвитком держави та появою такого державного інституту, як армія. Варто відзначити той факт, що за часів існування Радянського Союзу було прийнято низку нормативно-правових актів, здебільшого підзаконних, якими закріплювалися права, свободи, обов'язки військовослужбовців, а також частково – і членів їхніх сімей і які передбачали надання їм пільг і компенсацій. Тобто було розроблено систему законодавчого закріплення прав, свобод, обов'язків військовослужбовців. Після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності в Україні розпочався процес створення збройних сил і закріплення прав, свобод та обов'язків військовослужбовців. Із початку проголошення незалежності України було прийнято низку нормативно-правових актів, які, у свою чергу, стали правовим підґрунтям українського війська, закріпили права, свободи й обов'язки військовослужбовців. Такими законодавчими актами на етапі формування державності стали: Закони України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р., «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р., «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р., «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., Статуту Збройних Сил України від 24 березня 1999 р. та низка інших нормативно-правових актів [6]. Із прийняттям Конституції України закінчився перехідний період становлення української державності. Чільне місце у її становленні відведено Збройним Силам, оскільки держава й армія – це дві взаємопов'язані структури, які не можуть існувати одна без одної, а тому вагомою у цьому процесі була регламентація прав, свобод та обов'язків осіб, котрі проходили військову службу. Варто зазначити, що сьогодні права, свободи й обов'язки людини, у т. ч. і військовослужбовців, регулюються нормативно-правовими актами не лише на національному, але і на міжнародному рівні. У свою чергу, на міжнародному рівні правове регулювання прав, свобод та обов'язків людини, у т. ч. військовослужбовців, здійснюється на підставі норм права, які містяться у міжнародних договорах, зокрема у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. та ін. [7]. Норми цих міжнародних угод стосуються безпосередньо і військовослужбовців і містять положення щодо можливості обмеження прав військовослужбовців, враховуючи особливий характер військової служби.

Так, відповідно до ст. 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. закріплено положення щодо можливого запровадження законних обмежень здійснення права на свободу зібрань та об'єднання

стосовно осіб, котрі входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави [8]. Аналогічні положення містяться у п. 2 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. щодо здійснення права на свободу асоціації [9].

На загальнодержавному рівні права, свободи й обов'язки військовослужбовців регулюються нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Так, розділ другий Конституції України закріплює основи прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, які стосуються і військовослужбовців. В Основному Законі держави відсутній спеціальний поділ громадян залежно від їх професійної належності чи за іншими категоріями, однак у процесі реального виконання конституційно закріплених прав і свобод громадян виявляється, що не всі категорії громадян можуть однаково користуватися встановленими Конституцією правами та свободами. Окремі особливості насамперед стосуються військовослужбовців [10, с. 41]. Так, у ст. 17 Конституції України закріплюється положення, яким держава забезпечує соціальний захист громадян України, котрі перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей [4]. Основним нормативно-правовим актом, який визначає права та свободи військовослужбовців, є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. [11]. Ст. 5 цього закону визначаються права військовослужбовців, такі як: участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирати та бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів відповідно до законодавства України [11]. Опрацювавши цей законодавчий акт, можна побачити, що ним закріплено право на достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, який відповідає умовам військової служби; право на продовольче та речове забезпечення, право на відпочинок; право на кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я, право на освіту, право на житло, право на пенсійне забезпечення, а також встановлені пільги на проїзд та ін. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. у ст. 1 закріплює право громадян України на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, у ст. 13 передбачено права й обов'язки громадян України, котрі проходять підготовку до військової служби, ст. 17 і 18 закону встановлює право на відстрочку та звільнення від призову на строкову військову службу [12].

Ще одним нормативно-правовим актом, яким закріплюються окремі права й особливості їх реалізації, є Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. [13]. У системі нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод військовослужбовців, окреме місце посідає Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. [14], яким визначаються умови, норми і порядок пенсійного забезпечення осіб, звільнених із військової служби. Варто відзначити, що вагомим елементом науково-теоретичного дослідження прав і свобод людини та громадянина, зокрема військовослужбовців, є питання їх класифікації, яка може здійснюватися за різними критеріями. Що стосується військовослужбовців, то класифікація прав і свобод здійснюється, виходячи зі специфіки їх правового становища, яке, у свою чергу, складається із загальної, що стосується будь-якого громадянина, та спеціальної складових частин, що стосується як представника певної соціальної групи, наділеного спеціальними, додатковими правами й обов'язками. Розглядаючи військово-службову складову частину прав і свобод військовослужбовців, вважаємо за доцільне вживати поняття «права», адже свобода людини, як слушно зауважує А.Ю. Олійник, «полягає в недоторканності життя, здоров'я, честі, гідності, фізич-

ної та психічної цілісності та здатності розпоряджатися собою у різних сферах суспільних відносин, що характеризується природними правами та неможливістю втручання з боку будь-кого в його автономію» [15, с. 65]. Нормами адміністративного права регулюються (закріплюються) всі ті права та свободи приватної особи, якими вона користується у сфері публічного адміністрування і які не може реалізувати без вступу у відносини з органами публічної влади. Відповідно до ст. 3 Конституції України права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [16, с. 118]. Так, виходячи із загальної складової частини адміністративно-правового статусу військовослужбовців, класифікація їх прав і свобод здійснюється на загальних підставах, притаманних правам і свободам людини та громадянина загалом, однак специфіка військової служби передбачає особливості деяких прав і свобод військовослужбовців у зв'язку з їхньою професійною діяльністю. Спеціальна (військово-службова) складова частина адміністративно-правового статусу військовослужбовців пов'язана з їх професійною діяльністю, яка передбачає закріплення додаткових військово-службових прав, пов'язаних із проходженням військової служби. І. Бородин і С. Пасіка у своїй роботі зазначають, що права військовослужбовця України як елемент його правового статусу – це встановлена нормами права міра його можливої поведінки у правовідносинах, пов'язаних із проходженням військової служби, що забезпечує необхідні умови виконання ним своїх обов'язків, спрямовується на задоволення публічно-правових інтересів, які визначені та гарантовані державою [3, с. 167]. Автори пропонують класифікувати права військовослужбовців України на: а) загальні, властиві для всіх військовослужбовців; б) посадові, зумовлені особливостями проходження служби; в) спеціальні, пов'язані з виконанням окремих завдань військовослужбовцями [3, с. 167]. Вагоме місце у системі прав і свобод військовослужбовців займають соціальні права та свободи. Варто відзначити, що у юридичній літературі зустрічаються різні міркування щодо трактування їх суті. Так, А.М. Колодій та А.Ю. Олійник стверджують, що соціальні права та свободи – це можливості людини та громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя [5, с. 195]. Ж.М. Пустовіт у своїй роботі із цього приводу зазначає, що соціальні права та свободи – це самостійний вид прав у системі прав і свобод людини та громадянина, під якими варто розуміти певні можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, які надаються суспільством і державою, а також набувати і захищати їх у порядку, спосіб і форми, передбачених Конституцією України та іншими законами України [17, с. 48]. Незважаючи на те, що окремі науковці не виділяють в окрему групу соціальні права та свободи, аргументуючи тим, що зазначені права залежать від багатьох умов і їх стабільність у повному обсязі забезпечити неможливо, на нашу думку, соціальні права та свободи є самостійним видом прав і свобод, які здійснюються у соціальній сфері. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. свідчить на користь виокремлення в самостійну групу цих прав і свобод [9]. Таким чином, соціальні права та свободи військовослужбовців – це спроможності особи, котра проходить військову службу, що спрямовані на забезпечення достатнього та необхідного рівня життя і здійснюються з урахуванням особливостей, пов'язаних із військовою службою. Ч. 1 ст. 1–2 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., закріплено норму, на підставі якої військовослужбовці користуються усіма правами та свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими у Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цим та іншими законами [11].

Висновки. Отже, формування і розвиток інституту прав і свобод військовослужбовців нерозривно пов'язані з розвитком теоретичних поглядів на права, свободи й обов'язки людини та громадянина, суспільних відносин і держави загалом. Права і свободи військовослужбовців визначаються їх спеціальним адміністративно-правовим статусом, що зумовлює низку специфічних особливостей, пов'язаних із проходженням військової служби. Загальногромадянські права військовослужбовців – це права, встановлені законодавством, якими військовослужбовці користуються нарівні з іншими громадянами України. До них належать особисті права і свободи, соціально-економічні права і свободи, політичні права і свободи. Крім загальногромадянських прав, військовослужбовці наділяються додатковими правами як фізичні особи (військово-службовими), які можна поділити на загальні, посадові та спеціальні. Загальними військово-службовими правами наділяються всі військовослужбовці,

котрі проходять військову службу, незважаючи на термін перебування на військовій службі, займану посаду чи військове звання. Посадовими правами військовослужбовці наділяються у зв'язку із зайняттям відповідних посад. Обсяг таких прав і порядок їх реалізації залежить від конкретної посади військовослужбовця, а також, певним чином, і від військового звання, від того, як саме військовослужбовець проходить військову службу: за призовом чи за контрактом. Коло цих прав регулюється військовими статутами, постановами, положеннями, відповідними інструкціями. Спеціальними правами військовослужбовці наділяються під час несення внутрішньої, гарнізонної та вартової служб, на бойовому чергуванні, під час виконання спеціальних завдань. Вони встановлюються відповідними статутами. Крім того, спеціальні права військовослужбовців пов'язані із взаємовідносинами між ними за військовим званням, а також виконанням спеціальних завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль В. Елементи адміністративно-правового статусу військовослужбовців. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 11. С. 92–95.
2. Кириленко В.І. Соціально-правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. *Основи законодавства України* : підручник. Вінниця : Нова книга, 2002. С. 280–321.
3. Бородин І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4. Vyd. 1. С. 164–171.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
6. Військове законодавство України : збірник нормативних актів / Ф.В. Саганюк та ін. ; під ред. В.І. Кравченка. Київ : Атіка, 1999. 800 с.
7. Довідник з міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини / упоряд. : О.О. Гудзовський та ін.; за заг. ред. О.Г. Процепка. Київ, 2001. 342 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
10. Пашинський В.Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2007. 190 с.
11. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
12. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
13. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
14. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. Ст. 399.
15. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина : монографія. Київ : Алеута, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
16. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
17. Пустовіт Ж.М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2009. 232 с.